

The Hermeneutics of Religious Reformers Under the Lens of Theological Critique: Reconstructing and Explaining an Authentic Model for Understanding Tradition

Samira Farmani¹ Mohammad Saleh Karimi²

1. PhD, Department of Philosophy and Islamic Theology, Faculty of Theology and Islamic Sciences, University of Tabriz, Tabriz, Iran (**Corresponding author**).

zahrafarmany70@gmail.com

2. PhD, Comparative Quranic Exegesis, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Islamic Studies, University of Qom, Qom, Iran.

m.salehkarimi63@gmail.com

Article Info

EXTENDED ABSTRACT

Article Type: Research

Article history:

Received: 2025/08/06

Revised: 2025/09/21

Accepted: 2025/11/12

Online Publication: 2026/06/17

Keywords:

Philosophical Hermeneutics;

Science of Theology ;

Religious Reformism (N);

Understanding Tradition;

Interpretive Relativism;

Theological-Ijtihadi Model

1. Statement of the Problem: Focusing on one of the most foundational epistemological conflicts in the contemporary Islamic world, this paper investigates the relationship between the "science of theology" and the "hermeneutics of religious reformers". Through this analytical confrontation, it seeks to present a theological-ijtihadi model for understanding Islamic tradition. The central problem of the research is the epistemological crisis arising from the introduction of philosophical hermeneutics into the domain of religious interpretation.

Cite this article

Farmani. S. & Karimi. M. S. (2026). The Hermeneutics of Religious Reformers Under the Lens of Theological Critique: Reconstructing and Explaining an Authentic Model for Understanding Tradition. *Philosophia et Theologia: Dialogues in Criticism and Reflection*, 31(2), pp. 1-32.
<https://doi.org/10.22081/jpt.2025.72507.2264>

© The Author(s) ; Publisher: Islamic Sciences and Culture Academy

<https://doi.org/10.22081/jpt.2025.72299.2257>

Inspired by the ideas of Martin Heidegger and Hans-Georg Gadamer, these reformist readings treat understanding as an inherently historical, fluid process dependent on the interpreter's horizon, thereby undermining the possibility of accessing a stable meaning or the author's original intent. This approach has manifested as a coherent project for rereading Islamic tradition in the works of prominent figures such as Mohammed Arkoun, Nasr Hamid Abu Zayd, and Abdolkarim Soroush.

Consequently, the core inquiry of this research is whether a systematic theological critique can expose the internal contradictions and theological-methodological vulnerabilities of these hermeneutical projects. Furthermore, it addresses whether the Islamic theological tradition possesses the latent structural capacity to transition from a defensive posture into an active, coherent, and dynamic theory of textual interpretation—one that preserves the authority of revelation while constructively engaging with the shifting epistemic demands of the modern era.

2. Research Methodology: This study employs a descriptive-analytical methodology combined with a critical, theological approach. First, utilizing a targeted conceptual mapping, the foundational tenets of both philosophical hermeneutics and Islamic theology are defined and contrasted. In the critical phase, the paper applies an internal and external critique to the specific hermeneutical frameworks of Arkoun, Abu Zayd, and Soroush, evaluating their semantic, epistemological, and theological consequences. Finally, utilizing a constructive-synthetic approach, the paper systematically integrates traditional theological principles (such as divine wisdom, inerrancy, and the hermeneutic of *muhkam* and *mutashabih*) with contemporary methodological tools to formulate and present a balanced, comprehensive "theological-ijtihadi model" for textual understanding.

3. Research Results: The findings of this research are structured across three primary dimensions: conceptual mapping, critical deconstruction, and constructive modeling.

- **Conceptual Mapping and Definitions:** Philosophical hermeneutics, by transitioning from an interpretive methodology to a philosophy of understanding, posits three core principles: the historicity of understanding (the hermeneutic circle), the fusion of horizons, and the historical production of meaning. Within this framework, understanding is viewed not as the objective discovery of a text's pre-existing meaning,
-
-

but as an event occurring between the text and the interpreter within a specific historical matrix. Conversely, *ilm al-kalam* is presented not merely as a defensive discipline, but as a robust epistemological and identity-preserving system. Grounded in reason, transmitted text, and systematic coherence, it presupposes human access to stable religious truths and provides a structured framework for textual interpretation.

• **Critical Deconstruction of Reformist Hermeneutics:** The critical analysis yields distinct conclusions for each examined thinker across three analytical levels (epistemological, theological, and methodological):

1. *Mohammed Arkoun:* His rigid demarcation between the "Quranic phenomenon" and the "historical codex", coupled with his invitation to transcend the "dogmatic enclosure," effectively suspends the normative authority of the interpretive tradition and the textual integrity of the available scripture.

2. *Nasr Hamid Abu Zayd:* His emphasis on the concept of "textuality"—reducing revelation to a "cultural product" and shifting the locus of meaning entirely to the interpreter—leads to radical semantic relativism and weakens the theological sovereignty of the Quran.

3. *Abdolkarim Soroush:* His theory of the "Theoretical Contraction and Expansion of Shari'ah" distinguishes between immutable religion and mutable religious knowledge. While textually defending the stability of religion in theory, this framework renders human epistemic access to that truth so profoundly historicized that objective evaluation between competing interpretations becomes virtually impossible.

The overarching theological critique demonstrates that these approaches suffer from internal self-contradiction (the fallacy of absolute relativism) and fail to provide objective criteria for distinguishing correct from incorrect interpretations. Philosophically, they cause the dilution of divine revelation, the erosion of prophetic inerrancy (*ismah*), and the subversion of textual authority. Methodologically, these reformist projects commit a fundamental error by conflating the realm of ontological reality (*maqam al-thubut*—the religion as it is in itself) with the realm of epistemological manifestation (*maqam al-ithbat*—historical human understanding of religion).

-
-
- **Constructive Modeling (The Positive Role of Kalam):** This paper demonstrates how the internal mechanics of Islamic theology provide effective safeguards against interpretive anarchy. Based on the theological principles of Divine Wisdom and Guidance, a revealed text must be structurally accessible enough to convey valid, transformative guidance to its audience. The principle of prophetic inerrancy acts as an epistemological guarantee for the authentic transmission and exposition of revelation, anchoring the authority of the Prophetic Sunnah. Furthermore, the Quranic paradigm of the "decisive" (*muhkam*) and the "allegorical" (*mutashabih*) serves as an internal methodological mechanism to prevent semantic relativism: allegorical verses must be interpreted in the light of the decisive, foundational pillars of the creed.

To demonstrate the contemporary efficacy of this framework, the paper examines practical theological interpretations, such as contextualizing anthropomorphic descriptions of God (*sifat al-khabariyyah*) through the lens of absolute transcendence (*tanzih*), and understanding the verses of warfare within the broader moral system of the Quran—governed by the principles of justice, the prohibition of religious compulsion, and the primacy of peace.

4. Conclusion and Innovation: The core innovation of this research culminates in the design of a **Theological-Ijtihadi Model for Understanding Tradition**, which replaces both radical hermeneutical relativism and rigid, anti-rational literalism. This model operates on three distinct pillars: Ultimately, the paper establishes that *ilm al-kalam* possesses the structural capacity to be formulated as a comprehensive philosophy of language and textual interpretation. By anchoring contemporary human understanding within an objective framework of divine teleology and definitive rational principles, this model successfully bridges the gap between preserving the timeless authority of revelation and addressing the complex epistemic realities of the modern world.

EISSN: ۲۷۱۶-۹۶۰X
PISSN: ۱۰۲۶-۸۹۵۲

هرمنوتیک نواندیشان دینی در ترازوی نقد کلامی: بازسازی و

تبیین یک الگوی اصیل برای فهم سنت

سمیرا فرمانی^۱ محمدصالح کریمی^۲

۱. دکتری، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و علوم اسلامی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران (نویسنده مسئول).
zahrafarmany70@gmail.com

۲. دکتری تفسیر تطبیقی، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران
m.salehkarimi63@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۱۵</p> <p>تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۶/۳۰</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۲۱</p> <p>تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۳/۲۷</p> <p>کلیدواژه‌ها:</p> <p>علم کلام، هرمنوتیک، نواندیشی دینی، استنباط کلامی، فهم سنت، الگوی کلامی - اجتهادی</p>	<p>این پژوهش با هدف تبیین کارآمدی روش‌شناسی کلامی در مواجهه با چالش‌های هرمنوتیک نواندیشان دینی تدوین شد. مسئله محوری تحقیق، بحران معرفتی برآمده از رویکردهایی بود که با وام‌گیری از هرمنوتیک فلسفی و تأکید بر سیالیت معنا، امکان استنباط گزاره‌های اعتقادی پایدار از متون دینی را مورد پرسش قرار می‌دادند. در پاسخ به این چالش، این مقاله با روش توصیفی - تحلیلی، این فرضیه را مطرح کرد که راه‌حل این بحران، نه در ابداع الگوهای بیگانه، بلکه در بازسازی و تبیین ظرفیت‌های درونی سنت عقلی اسلام نهفته است. در این راستا، ابتدا مبانی هرمنوتیکی نواندیشان با ارائه مطالعات موردی مشخص، نقد و بررسی شد. سپس مبانی کلامی لازم برای یک استنباط معتبر، از جمله حاکمیت عقل قطعی، مرکزیت محکومات قرآنی و وثاقت سنت قطعی، به صورت ایجابی تبیین گردید. در نهایت، «الگوی</p>
<p>استناد: فرمانی، سمیرا، کریمی، محمدصالح. (۱۴۰۵). هرمنوتیک نواندیشان دینی در ترازوی نقد کلامی: بازسازی و تبیین یک الگوی اصیل برای فهم سنت. نقدونظر، ۳۱(۲)، صص ۱-۳۲.</p> <p>https://doi.org/10.22081/jpt.2025.72507.2264</p>	

ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

© ۲۰۲۶ «نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند»

نقد و نظر

هرمنوتیک نواندیشان دینی در ترازوی نقد کلامی: بازسازی و تبیین یک الگوی اصیل برای فهم سنت

کلامی - اجتهادی» به‌مثابهٔ یک چارچوب اصیل بازسازی و کارآمدی آن در مدیریت «دیالکتیک ثابت و متغیر» - با مطالعهٔ موردی برده‌داری - به نمایش گذاشته شد. یافتهٔ کلیدی تحقیق نشان داد که سنت فکری اسلام، خود‌دارای یک روش‌شناسی پویا و منسجم است که با بازخوانی و نظام‌مندسازی آن می‌توان به‌صورت اصیل و در عین حال کارآمد به نیازهای زمانه پاسخ داد و میان‌پایندی به اصول بنیادین و پویایی در فهم، توازن برقرار کرد. این الگو راهی برای فهم عمیق‌تر سنت بدون ابطال متن ارائه می‌دهد.

نظر

سال سی و یکم، شماره ۲، ۱۴۰۵

مقدمه

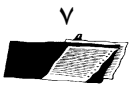
مواجهه فکری سنت اسلامی و مدرنیته معضلات معرفت‌شناختی عمیقی را پدید آورده است که در کاربست «هرمنوتیک فلسفی» توسط جریان «نواندیشی دینی» به اوج خود رسیده است (نک: واعظی، ۱۳۸۸، صص ۲۱-۳۵). این جریان با محوریت بخشیدن به مفاهیمی چون تاریخ‌مندی فهم و سیالیت معنا، پارادایم کلاسیک فهم متن را به چالشی بنیادین فراخوانده است. تبعات این چرخش هرمنوتیکی، از حوزه صرفاً تفسیری^۱ فراتر رفته است و به‌طور مستقیم، مبانی معرفت‌شناختی فرایند «استنباط کلامی»^۲ را تضعیف می‌کند؛ زیرا استنتاج نظام‌مند گزاره‌های اعتقادی، بر وجود متونی با دلالت‌های پایدار و قابل اتکا استوار است. این مقاله از روش تحلیل محتوا و استنتاج منطقی (در چارچوب روش‌شناسی کلامی) بهره برده است تا فرضیه خود را در باب بازسازی الگوی اجتهادی تبیین کند؛ از این‌رو مسئله کانونی این پژوهش، نه صرفاً دفاع از یک تفسیر خاص، بلکه بررسی این موضوع است که آیا عقلانیت کلامی، خود از ظرفیت درونی برای صیانت از امکان استنباط در برابر این چالش برخوردار است یا خیر.

بررسی انتقادی پیشینه تحقیق نشان می‌دهد که علی‌رغم کثرت پژوهش‌ها در این حوزه، رویکرد گرفته‌شده در این مقاله، دارای تمایز و نوآوری است. آثار پیشین را می‌توان در سه دسته اصلی طبقه‌بندی و ارزیابی کرد.

(۱) **آثار توصیفی - بنیادی:** این دسته از پژوهش‌ها به معرفی و شرح مبانی نظری هرمنوتیک فلسفی و دیدگاه‌های نواندیشان پرداخته‌اند. آثاری چون پالمر (۱۳۷۷) و احمدی (۱۳۸۵) در تبیین مبانی نظری هرمنوتیک برای مخاطب فارسی‌زبان نقشی اساسی داشته‌اند. این آثار، اگرچه برای فهم صورت مسئله ضروری هستند، به دلیل ماهیت توصیفی خود، به ساحت نقد از منظر الهیات و کلام اسلامی وارد نشده‌اند.

1. Interpretation

2. Theological Inference

۲) آثار انتقادی - فلسفی: پژوهش‌های بسیاری به نقد مبانی هرمنوتیک پرداخته‌اند. برای نمونه، جمشیدی‌ها و شالچی (۱۳۸۷) به صورت متمرکز به تحلیل و نقد مفهوم «تاریخ‌مندی فهم» پرداخته‌اند. هرسیچ و همکاران (۱۳۹۱) با اتکا بر هرمنوتیک انتقادی، حجیت سنت در نظریه گادامر را بررسی کرده و آن را رویکردی محافظه‌کارانه دانسته‌اند. رضوی و شاه‌رخی (۱۳۸۹) نیز مبانی معرفت‌شناختی این رویکرد را به چالش کشیده‌اند. همچنین میرخندان (۱۳۹۱) در پژوهشی چالش‌های معرفت‌شناختی این نظریه و نسبت آن با فهم متن را مورد واکاوی قرار داده است. تمایز پژوهش حاضر با این آثار ارزشمند در آن است که پژوهش‌های ذکر شده، به طور عمده بر «نقد فلسفی و معرفت‌شناختی» متمرکز هستند و کمتر به «ارائه‌ی ایجابی و نظام‌مندسازی» یک الگوی کلامی جایگزین به مثابه‌ی یک سیستم کامل برای استنباط عقاید می‌پردازند. به عبارت دیگر، این آثار به خوبی نشان می‌دهند که «چه چیزی غلط است»؛ اما پژوهش حاضر تلاش می‌کند نشان دهد که «چه الگوی صحیحی» را می‌توان جایگزین کرد.

۳) آثار تطبیقی میان هرمنوتیک و اندیشه اسلامی: این دسته از تحقیقات، به مقایسه تطبیقی میان مباحث هرمنوتیک و ظرفیت‌های سنت فکری اسلام، به ویژه علم اصول پرداخته‌اند؛ برای مثال عرفانی (۱۳۸۴) به خوبی به مقایسه‌ی یک مؤلفه‌ی کلیدی فهم (پیش‌فهم) در هر دو نظام فکری می‌پردازد. تمایز تحقیق حاضر در این است که این گونه آثار، به طور عمده بر یک «مؤلفه‌ی خاص» از فرایند فهم متمرکزند؛ اما پژوهش حاضر بر ارائه‌ی یک «الگوی جامع» با «کارکرد مشخصاً کلامی» تمرکز دارد؛ یعنی نقش این الگو در استنباط، تثبیت و دفاع از کل نظام اعتقادی (عقاید)، نه تنها تحلیل یک جزء از فرایند فهم.

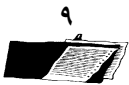
بنابراین با وجود پژوهش‌های ارزشمند، آنچه به مثابه‌ی شکاف پژوهشی قابل شناسایی است، فقدان تحقیقی است که سه ویژگی را توأمان داشته باشد: ۱) از نقد صرف فراتر رود و به ارائه‌ی ایجابی یک الگوی جامع و نظام‌مند بپردازد. ۲) این الگو را مشخصاً بر ظرفیت‌های نظام‌ساز علم کلام بنا کند. ۳) هدف آن، تبیین یک روش‌شناسی برای

استنباط و دفاع از عقاید در مواجهه با چالش‌های معاصر باشد. بر این اساس، این مقاله فرضیه محوری خود را چنین صورت‌بندی می‌کند که پاسخی اصیل و استوار به این چالش، نه در وام‌گیری از پارادایم‌های بیرونی، بلکه در بازفعال‌سازی ظرفیت‌های درونی سنت فکری اسلام نهفته است. این پژوهش استدلال خواهد کرد که «الگوی کلامی - اجتهادی» به‌مثابه یک روش‌شناسی ریشه‌دار در سنت عقلی اسلام، این توانایی را دارد که ضمن نقد مبانی تضعیف‌کننده استنباط در هرمنوتیک فلسفی، کارآمدی خود را به‌مثابه یک چارچوب پویا و در عین حال اصیل برای فهم سنت به اثبات رساند. این الگو با مدیریت «دیالکتیک ثابت و متغیر» می‌تواند میان پابندی به اصول بنیادین و پاسخ‌گویی به مقتضیات زمانه، توازنی منطقی برقرار کند.

۱. تعریف عملیاتی مفاهیم بنیادین

با هدف تضمین دقت تحلیلی، مفاهیم بنیادین این الگو به شرح ذیل تعریف عملیاتی می‌شوند:

- **عقل قطعی:** احکام بدیهی و براهین یقینی عقل نظری که حجیت ذاتی دارند و پیش شرط هرگونه معرفت معتبر، از جمله فهم متن دینی به شمار می‌آیند (مطهری، ۱۳۸۹، ج ۱، صص ۳۲۰-۳۳۰).
- **سنت قطعی:** آن بخش از میراث روایی که صدور آن از معصوم علیه السلام از طریق تواتر یا قراین قطعی اثبات شده و دلالت آن نیز صریح و خالی از ابهام است (مدیرشانه‌چی، ۱۳۷۸، صص ۸۵-۹۵).
- **محکومات:** آیات بنیادین قرآن کریم که به تعبیر خود متن، «ام‌الکتاب» هستند، دارای دلالت روشن و استوارند و به‌مثابه لنگرگاه معنایی، معیار تفسیر دیگر آیات (متشابهات) قرار می‌گیرند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۳، صص ۴۸-۵۱).
- **اصول ثابت:** گزاره‌های محوری اعتقادی، اخلاقی و فقهی که از طریق ادله قطعی (عقل، قرآن و سنت قطعی) استنباط می‌شوند و هویت و شاکله نظام معرفتی دین را تشکیل می‌دهند (سبحانی، ۱۳۸۵ «ب»، صص ۲۱-۳۰).

۲. چارچوب‌های مفهومی: هرمنوتیک فلسفی در برابر علم کلام

۱-۲. هرمنوتیک فلسفی: از روش فهم تا فلسفه فهم

هرمنوتیک در معنای کلاسیک خود، «فن تفسیر» متن برای رسیدن به مقصود مؤلف بود. نقطه عطف آن، چرخش فلسفی آن با هایدگر (هایدگر، ۱۳۹۰، صص ۴۸-۵۵)، به ویژه هانس-گئورگ گادامر بود که هرمنوتیک را از یک «روش» به یک «فلسفه» در باب ماهیت خود فهم تبدیل کرد. از این منظر، فهم یک فعالیت عینی نیست، بلکه یک «رویداد» وجودی است. سه اصل بنیادین این رویکرد که نواندیشان آن را به طور مستقیم به کار گرفته‌اند، تاریخ‌مندی فهم و نقش پیش‌داوری‌ها، امتزاج افق‌ها به مثابه فرایند تولید معنا، و تأثیر تاریخ به مثابه بخشی از خود معناست. گادامر در اثر اصلی خود، حقیقت و روش به صراحت بیان می‌کند که هدف، نه رسیدن به فهمی عینی و مطابق با نیت مؤلف، بلکه شرکت در یک گفت‌وگوی بی‌پایان با سنت است (گادامر، ۱۳۹۲، مقدمه مترجم، صص ۲۵-۳۰). این دیدگاه امکان دسترسی به معنای ثابت و فراتاریخی را به چالش می‌کشد.

۲-۲. علم کلام: از تبیین دفاعی تا تأسیس معرفتی

علم کلام در تعریف سنتی، دانشی برای اثبات و دفاع از عقاید دینی است؛ اما در یک نگاه جامع‌تر، دارای دو کارکرد اصلی است: کارکرد دفاعی - انتقادی، و مهم‌تر از آن، کارکرد تأسیسی - ایجابی. علم کلام در کارکرد دوم، یک چارچوب معرفت‌شناختی برای فهم و استنباط ارائه می‌دهد. یکی از اصول این چارچوب، نگاه به دین به مثابه یک «نظام هماهنگ» است. هرگونه تفسیری از یک جزء باید با کل ساختار اعتقادی (توحید، عدل، نبوت و ...) سازگار باشد (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، صص ۱۲-۱۴؛ مطهری، ۱۳۸۹، ج ۳، صص ۴۵-۵۵). این رویکرد کل‌نگر که از تفاسیر جزئی‌نگر و متناقض‌جولوگیری می‌کند، به طور دقیق در نقطه مقابل رویکردی قرار می‌گیرد که معنا را سیال و محصول لحظه تفسیر می‌داند. این تقابل‌های بنیادین نشان می‌دهد که منازعه میان علم کلام و هرمنوتیک نواندیشان، یک رویارویی میان دو جهان‌بینی و دو معرفت‌شناسی متفاوت است.

۳. تحلیل انتقادی هرمنوتیک نواندیشان دینی: از مبانی تا مصادیق

پس از تبیین چارچوب‌های مفهومی، اینک به تحلیل انتقادی پروژه‌های فکری سه نماینده اصلی نواندیشی دینی می‌پردازیم. رویکرد این بخش، فراتر رفتن از نقد کلی و ورود به تحلیل مصداقی است. ابتدا دیدگاه هر متفکر به صورت توصیفی و منصفانه تبیین می‌شود. سپس ساختار نقد بر دو پایه «نقد مبانی و پیش فرض‌ها» و «نقد لوازم و پیامدها» استوار می‌گردد تا تمایز مفهومی مورد نظر داوران رعایت شود. در نهایت، با یک «مطالعه موردی» مشخص نشان داده می‌شود که این مبانی و لوازم چگونه در عمل، فرایند استنباط کلامی را تضعیف می‌کنند و به نتایج غیر قابل قبول می‌انجامند.

۳-۱. عبدالکریم سروش: هرمنوتیک قبض و بسط و بحران حجیت معرفت دینی

۳-۱-۱. تبیین توصیفی دیدگاه

نظریه محوری دکتر سروش «قبض و بسط تئوریک شریعت» بر یک تمایز بنیادین میان «دین» (امری ثابت، مقدس و الهی) و «معرفت دینی» (فهم انسانی، متغیر و تاریخ‌مند از دین) استوار است. به باور وی، همه آنچه در قالب علوم اسلامی (تفسیر، فقه، کلام) در اختیار ماست، تنها معرفت دینی است، نه خود دین. این معرفت مانند دیگر معارف بشری «صامت» است و تنها در پاسخ به پرسش‌هایی که از بیرون - به‌طور عمده از علوم و فلسفه‌های جدید - بر آن عرضه می‌شود، به سخن می‌آید. از آنجا که معارف بشری بیرونی ذاتاً در حال تحول و تکامل هستند، پرسش‌های ما از دین نیز دائماً تغییر می‌کند و در نتیجه، فهم ما از دین نیز به صورت پویا دچار «قبض و بسط» می‌شود. در این چارچوب، هیچ فهمی حتی فهم پیامبر ﷺ و صحابه نمی‌تواند نهایی، کامل و فراتاریخی تلقی شود، بلکه هر فهمی تنها برای عصر و معرفت زمانه خود معتبر است (سروش، ۱۳۷۰، صص ۱۲۱-۱۳۵).

۳-۱-۲. نقد مبانی و لوازم

• **نقد مبانی و پیش فرض‌ها:** این نظریه بر چند پیش فرض استوار است که از منظر

کلامی قابل نقدند. پیش فرض اصلی، «وابستگی معرفت دینی به معارف بشری» است. این دیدگاه، استقلال معرفت‌شناختی وحی به مثابه یک منبع معرفتی مستقل و راهبر را به حاشیه می‌راند و آن را به یک منبع منفعل و پاسخ‌گو تقلیل می‌دهد؛ درحالی که از منظر کلامی، وحی خود پرسش‌ساز، جهت‌دهنده و معیار ارزیابی دیگر معارف است، نه تنها تابعی از آنها.

- **نقد لوازم و پیامدها:** مهم‌ترین لازمه این دیدگاه، «نسبی‌گرایی معرفتی» است. اگر تمام فهم‌ها تاریخ‌مند و در معرض خطا باشند و هیچ فهم خالصی از دین در دسترس نباشد، آنگاه هیچ معیار قطعی درونی برای تمایز میان فهم صحیح و سقیم باقی نمی‌ماند. این پیامد به‌طور مستقیم، امکان استنباط گزاره‌های اعتقادی قطعی و جاودان از دین را منتفی می‌سازد و کل نظام کلامی را بر پایه‌ای لرزان بنا می‌کند (لگنهاوزن، ۱۳۸۵، صص ۱۱۵-۱۲۲).

۳-۱-۳. مطالعه موردی: تسری قبض و بسط به تجربه نبوی و اعتبار قرآن

سروش در مراحل بعدی اندیشه خود، نظریه قبض و بسط را به خود «تجربه نبوی» و در نتیجه، به متن قرآن نیز تسری داد. وی معتقد است که وحی، محصول «تجربه» پیامبر بوده و این تجربه، عمیقاً تحت تأثیر شخصیت، تاریخ و دانش بشری و محدود عصر خود بوده است. او به‌صراحت بیان می‌کند که قرآن، در عین حال که کلام الهی است، کلام محمد ﷺ نیز است و دانش علمی و تاریخی مندرج در آن، بازتاب دانش زمانه پیامبر بوده است و نمی‌توان آنها را دارای اعتبار فراتاریخی و علمی به معنای امروزی دانست (سروش، ۱۳۷۹، صص ۱۵-۱۸).

- **تحلیل انتقادی:** این دیدگاه مشخص، به‌طور مستقیم با دو اصل بنیادین کلامی در تعارض قرار می‌گیرد:

○ اصل «عصمت مطلق پیامبر در دریافت و ابلاغ وحی»: عصمت کلامی

تضمین می‌کند که کلام الهی، بدون هیچ‌گونه آمیختگی با دانش محدود بشری پیامبر، به صورت خالص به مردم ابلاغ می‌شود.

○ اصل «منشأ الهی و علم نامحدود خداوند»: از منظر کلامی، خداوند فاعل اصلی وحی است و علم او محدود به زمان و مکان نیست. تقلیل دادن محتوای وحی به دانش بشری یک عصر خاص، عملاً به معنای نسبت دادن جهل یا خطای علمی به خداوند است. این مطالعه موردی به روشنی نشان می‌دهد که چگونه یک مبنای هرمنوتیکی (تاریخ‌مندی فهم)، در نهایت به لوازمی می‌انجامد که حیاتی‌ترین اصول استنباط کلامی یعنی اعتبار و حجیت مطلق متن مقدس را مخدوش می‌کند.

۲-۲. نصر حامد ابوزید: هرمنوتیک ادبی و انسانی‌سازی متن مقدس

۱-۲-۳. تبیین توصیفی دیدگاه

پروژه هرمنوتیکی ابوزید بر مفهوم کانونی «متن‌بودگی»^۱ قرآن استوار است. او استدلال می‌کند که وحی الهی به محض آنکه در قالب «زبان» عربی - یک پدیده انسانی و فرهنگی - تجلی یافت، به یک «محصول فرهنگی»^۲ تبدیل شد که تابع همه قواعد، ساختارها و محدودیت‌های زبان و فرهنگ عصر نزول است. در نتیجه، قرآن اگرچه «منشأ» الهی دارد، در مقام «تحقق» و «متنیت»، یک «متن انسانی» است که باید با ابزارهای عینی و سکولار نقد ادبی و زبان‌شناسی مدرن مانند هر متن ادبی دیگری تحلیل شود. او بر نقش محوری مفسر در «تولید معنا»^۳ تأکید می‌کند و اصرار بر وجود یک معنای واحد و نهایی (مقصود مؤلف) را یک توهم و خطای ایدئولوژیک می‌داند که نهادهای قدرت از آن برای سلطه استفاده می‌کنند (ابوزید، ۱۳۸۱، صص ۱۱۵-۱۲۴).

1. Textuality
2. Cultural Product
3. Production of Meaning

۲-۲-۳. نقد مبانی و لوازم

• **نقد مبانی و پیش فرض‌ها:** پیش فرض اصلی ابوزید «اصالت دادن به روش‌شناسی علوم انسانی مدرن» - به‌ویژه زبان‌شناسی و نقد ادبی - به‌مثابه تنها ابزار معتبر و عینی برای فهم متن است. این رویکرد، دیگر منابع و ابزارهای معرفتی در سنت اسلامی مانند عقل برهانی، اصول محکم نقلی و سنت قطعی را به‌مثابه ابزارهای «ایدئولوژیک» و غیرعینی به حاشیه می‌راند.

• **نقد لوازم و پیامدها:** لازمه منطقی این رویکرد «زوال قداست و مرجعیت الهیاتی متن» است. وقتی قرآن به یک محصول فرهنگی و متنی انسانی - هم‌سطح با دیگر متون - تقلیل یابد، دیگر نمی‌تواند به‌مثابه یک منبع معرفتی فراتاریخی، هدایت‌بخش و دارای حجیت مطلق در همه اعصار عمل کند. در این دیدگاه، قرآن به جای آنکه «حاکم» بر فرهنگ باشد، «محکوم» و محصول آن تلقی می‌شود.

۳-۲-۳. مطالعه موردی: تحلیل قصه آدم عليه السلام به‌مثابه اسطوره^۱

ابوزید در تحلیل داستان‌های قرآنی، به‌ویژه قصه آدم عليه السلام در کتاب مفهوم النص، آنها را نه به‌مثابه گزارش‌های تاریخی واقعی، بلکه به‌مثابه «اسطوره» به معنای فنی کلمه تحلیل می‌کند. از دیدگاه او، این داستان‌ها ساختارهایی روایی هستند که یک معنای فرهنگی عمیق را در باب وضعیت وجودی انسان بیان می‌کنند؛ اما فاقد ارزش گزاره‌ای - تاریخی^۲ هستند. او بیان می‌کند که زبان قرآن در این بخش، زبان «مجازی» و «اسطوره‌ای» است که از فرهنگ زمانه وام گرفته شده تا یک پیام انسانی را منتقل کند (ابوزید، ۱۳۸۱، صص ۱۸۰-۱۹۵).

• **تحلیل انتقادی:** این تفسیر مشخص، از چند منظر با مبانی استنباط کلامی در تعارض بنیادین قرار دارد:

○ تعارض با ژانر روایی و روش‌شناسی خود قرآن: این تفسیر با لحن و

1. Myth

2. Propositional-Historical value

ساختار کاملاً واقع‌گرایانه و گزارش‌گونه قرآن در بیان قصص انبیا، در تضاد آشکار است. قرآن کریم داستان آدم علیه السلام را با زبان گزارشگری تاریخی و واقعی بیان می‌کند. مفسران بزرگ با تأکید بر همین لحن گزارشگری، بر وجه تاریخی و واقعی بودن این قصص پافشاری کرده‌اند. علامه طباطبایی به تفصیل استدلال می‌کند که روش قرآن در قصه‌گویی، بیان حقایق خارجی است که برای اهداف هدایتی بازگو می‌شوند، نه اسطوره‌پردازی (نک: طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، صص ۱۱۵-۱۲۵).

○ **تضعیف شالوده استنباطات کلامی:** از منظر کلامی، واقعی بودن خلقت آدم علیه السلام و هیوط او، یک واقعه تأسیسی است که شالوده و پیش‌فرض بسیاری از استنباطات کلامی بنیادین به شمار می‌آید:

▪ **فلسفه خلافت الهی انسان:** مفهوم بنیادین «خلافت الهی» که اساس انسان‌شناسی اسلامی است، شالوده قرآنی خود را از دست می‌دهد (برای تحلیل عمیق این مفهوم نک: طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ذیل آیه ۳۰ سوره بقره؛ جوادی آملی، ۱۳۸۶، ج ۳، صص ۱۸۰-۱۹۰).

▪ **فلسفه نیاز به نبوت و شریعت:** استدلال کلامی مبنی بر ضرورت ارسال رسل و انزال شرایع برای جبران این هیوط، مبنای واقعی خود را از دست می‌دهد (برای نمونه نک: مطهری، ۱۳۸۹، ج ۴، کتاب مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی؛ سبحانی، ۱۳۸۵ «الف»، ج ۴، مبحث النبوة العامة).

در نتیجه، این نمونه به روشنی نشان می‌دهد که چگونه یک پیش‌فرض هرمنوتیکی به جای «فهم» متن، به «واسازی»^۱ آن می‌انجامد.

۳-۳. محمد ارکون: نقد عقل اسلامی و تاریخ‌گرایی رادیکال

۳-۳-۱. تبیین توصیفی دیدگاه

پروژه فکری محمد ارکون، یک نقد رادیکال و ساختارشکنانه بر کل «عقل اسلامی»

1. Deconstruction

و تاریخ آن است. او میان «پدیده قرآنی» (یک وحی باز، شفاهی و پویا در لحظه نزول) و «مصحف» (یک متن بسته، مکتوب، و تاریخ‌مند که نهاد قدرت آن را رسمی کرده است) تمایز قائل می‌شود. به باور او، کل سنت اسلامی (کلام، فقه، تفسیر) بر اساس این «مصحف بسته» شکل گرفته و در یک «سیاح دگماتیک»^۱ محصور شده است. او با به کارگیری ابزارهای پسا ساختارگرایی (دریدا) و تبارشناسی (فوکو)، به دنبال کشف «امور نیندیشیده»^۲ در این سنت و عبور از آن به سوی یک اسلام‌شناسی مدرن، کثرت‌گرا و انسان‌گراست (ارکون، ۱۳۸۰، صص ۴۵-۵۸).

۳-۲. نقد مبانی و لوازم

- **نقد مبانی و پیش‌فرض‌ها:** این دیدگاه بر یک پیش‌فرض اثبات‌نشده یعنی وجود «گسست معرفتی و تاریخی» میان وحی اولیه و متن موجود (مصحف)، استوار است و اعتبار تاریخی و الهیاتی مصحف متواتر را به شدت زیر سؤال می‌برد. این رویکرد، شواهد قطعی تاریخی و روایی مبنی بر جمع‌آوری و تواتر قرآن در زمان خود پیامبر ﷺ و صحابه را نادیده می‌گیرد.
- **نقد لوازم و پیامدها:** لازمه منطقی این رویکرد «تاریخی‌گرایی مطلق»^۳ و در نهایت، «ابطال کل سنت اسلامی» است. اگر کل میراث تفسیری، کلامی و فقهی ما بر یک بنیان مخدوش و غیر قابل اتکا (مصحف بسته و ایدئولوژیک) بنا شده باشد، دیگر هیچ اعتبار معرفتی برای آن باقی نمی‌ماند و راه برای هرج و مرج تفسیری کامل باز می‌شود.

۳-۳. مطالعه موردی: نقد مفهوم «ارتدوکسی» در برابر «هترودوکسی»

ارکون در آثار خود، به‌ویژه در نقد عقل اسلامی، تاریخ اسلام را به صورت تقابلی

1. Dogmatic Enclosure
2. L'impensé
3. Radical Historicism

میان یک «ارتدوکسی» (سنت رسمی اهل سنت و شیعه) که به ناحق و با ابزار قدرت سیاسی حاکم شده، و «هترودوکسی‌ها» (جریان‌های به حاشیه رانده شده مانند معتزله، فلاسفه و باطنیه) که به ناحق سرکوب شده‌اند، تحلیل می‌کند. او معتقد است که تاریخ‌نگاری ما باید این جریان‌های سرکوب‌شده را بازبایی کند و از آنها برای نقد سنت حاکم و شکستن انحصار آن استفاده نماید (ارکون، ۱۳۹۵، صص ۷۷-۹۰).

• **تحلیل انتقادی:** این تحلیل، یک پیش‌فرض پسامدرن - اصالت‌دادن به حاشیه و نقد مرکز - را بر تاریخ پیچیده اندیشه اسلامی تحمیل می‌کند. از منظر کلامی، معیار حقانیت یک دیدگاه، «حاکم بودن» یا «به حاشیه رانده شدن» آن در تاریخ نیست، بلکه «انطباق آن با ادله قطعی عقلی و نقلی» است. بسیاری از جریان‌های به حاشیه رانده شده، نه به دلیل توطئه سیاسی، بلکه به دلیل تعارض آشکار با محکومات قرآنی و اصول بدیهی عقلی، از سوی جریان اصلی اندیشه اسلامی طرد شده‌اند - برای مثال عقاید غالبانه یا تفاسیر باطنی افراطی - تحلیل ارکون با نادیده گرفتن این معیارهای معرفتی درونی سنت، عملاً به نوعی نسبی‌گرایی تاریخی منجر می‌شود که در آن، هیچ معیاری برای داوری میان عقاید مختلف وجود ندارد و صرف «حاشیه‌ای بودن» به یک فضیلت معرفتی تبدیل می‌شود. این رویکرد، امکان هرگونه استنباط کلامی مبتنی بر معیار را از بین می‌برد.

۴. مبانی کلامی استنباط معتبر: تبیین ایجابی الگوی اصیل

مواجهه علم کلام با هرمنوتیک نواندیشان، به نقد مبانی و لوازم آن محدود نمی‌شود. رسالت اصلی و تاریخی این دانش، تبیین ایجابی و دفاع مستدل از آموزه‌هایی است که شالوده استنباط معتبر را تشکیل می‌دهند. در برابر رویکردهایی که با تضعیف متن، امکان هرگونه استنباط قطعی را به محاق می‌برند، علم کلام باتکیه بر سازوکار درونی خود که ریشه در قرآن و عقلانیت برهانی دارد، چارچوبی را فراهم می‌آورد که در آن، هم امکان معرفت‌یابی به اصول دین وجود دارد و هم راه برای فهم نظام‌مند از متون مقدس هموار می‌شود. این بخش به تشریح ایجابی این مبانی در سه حوزه کلیدی می‌پردازد.

۴-۱. دفاع از حجیت و معناداری متن: مبانی کلامی - نقلی

در مقابل رویکرد هرمنوتیکی که «متن» را به مؤلفه‌ای منفعل در فرایند تولید معنا تقلیل می‌دهد، علم کلام با چند اصل معرفت‌شناختی بنیادین که به‌طور مستقیم از قرآن و براهین عقلی برآمده‌اند، از امکان دسترسی به معنای مراد و حجیت متن به‌مثابه پیش‌شرط هر گونه استنباط دفاع می‌کند.

۴-۱-۱. اصل حکمت و هدفمندی کلام الهی

از منظر کلامی، خداوند به‌مثابه فاعل حکیم مطلق در افعال خود، از جمله تکلم و ارسال وحی دارای هدف و غایت است. قرآن کریم به‌صراحت هدف اصلی از نزول خود را «هدایت» بشر (بقره، ۲)^۱، «تبیین» (نحل، ۸۹)^۲، و فراهم آوردن زمینه برای «تدبیر» و «تذکر» خردمندان معرفی می‌کند: «كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ؛ کتابی مبارک است که آن را به‌سوی تو نازل کردیم تا در آیات آن بیندیشند» (ص، ۲۹). این اهداف تنها در صورتی قابل تحقق هستند که کلام الهی دارای «معنای قابل کشف» و «دلالت پایدار» باشد. اگر قرار باشد متن ذاتاً سیال و فاقد معنای اولیه باشد و معنا تنها در «امتزاج افق‌ها»ی متغیر مفسران، «تولید» شود، هدف اصلی یعنی هدایت، نقض خواهد شد. چنین کلامی بیشتر به یک متن ادبی مبهم و هنری شبیه است تا یک پیام راهبردی و روشن از سوی خالق حکیم. این برهان عقلی که در کلام اسلامی از آن به «برهان لطف» نیز تعبیر می‌شود، ایجاب می‌کند که کلام الهی برای تحقق هدف هدایت، باید برای مخاطبان در هر عصری قابل فهم باشد (مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۵۵؛ علامه حلی، ۱۴۰۷ق، ص ۳۵۵). این فهم‌پذیری، مبنای کلامی «اصل حجیت ظواهر» در علم اصول فقه است؛ اصلی که می‌گوید ظهور اولیه و معتبر متن تا زمانی که قرینه قطعی عقلی یا نقلی برخلاف آن وجود نداشته باشد، حجت و قابل استناد است (آخوند خراسانی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، صص ۲۸۱-۲۸۵؛ معرفت، ۱۳۸۰، ج ۱، صص ۸۴-۹۷).

۱. «هُدًى لِّلْمُتَّبِعِينَ» [این کتاب] مایه هدایت پرهیزکاران است.

۲. «بَيِّنَاتًا لِّكُلِّ شَيْءٍ» [این قرآن] بیانگر هر چیزی است.

۴-۱-۲. اصل عصمت: تضمین وثاقت معرفت‌شناختی مسیر وحی

یکی از خطرناک‌ترین لوازم هرمنوتیک رادیکال، تسری دادن تاریخ‌مندی به فهم و تجربه خود پیامبر ﷺ بود که در بخش نقد به آن اشاره شد. علم کلام در برابر این دیدگاه، بر اصل «عصمت» به مثابه یک رکن بنیادین در امکان استنباط پافشاری می‌کند. عصمت در اینجا، تنها یک فضیلت اخلاقی (دوری از گناه) نیست، بلکه یک «وثاقت معرفت‌شناختی»^۱ است (نک: مصباح یزدی، ۱۳۸۶، صص ۱۴۰-۱۴۸). این اصل که مبانی قرآنی روشنی دارد و متکلمان امامیه آن را به مثابه شرط ضروری اعتماد به دین تبیین کرده‌اند، تضمین می‌کند که پیامبر در سه مرحله کلیدی از فرایند وحی، دچار هیچ‌گونه خطا، سهو یا تأثیرپذیری از فرهنگ زمانه که به تحریف پیام اصلی منجر شود، نمی‌گردد:

• **عصمت در دریافت وحی:** پیامبر ﷺ کلام الهی را به صورت کامل و بدون هیچ اعوجاجی دریافت می‌کند: «نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ عَلَى قَلْبِكَ؛ روح‌الامین آن را نازل کرده است بر قلب تو» (شعراء، ۱۹۳-۱۹۴).

• **عصمت در حفظ وحی:** آنچه دریافت می‌شود، بدون کم و کاست در حافظه و قلب پیامبر ﷺ محفوظ می‌ماند.

• **عصمت در ابلاغ وحی:** پیامبر ﷺ دقیقاً همان چیزی را که دریافت می‌کند، به مردم ابلاغ می‌نماید و گفتار دینی او از هوای نفس مبرا است: «وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ؛ و از روی هوس سخن نمی‌گوید؛ این سخن جز وحیی که [به او] وحی می‌شود نیست» (نجم، ۳-۴) (مفید، ۱۴۱۳ق، کتاب اوائل المقالات، باب القول فی العصمة).

بنابراین «سنت نبوی» (گفتار و رفتار تبیینی پیامبر) یک تفسیر شخصی و تاریخ‌مند نیست، بلکه اولین و معتبرترین تفسیر از قرآن و تجلی عملی وحی است. این سنت که خود بخشی از دین است، اولین و معتبرترین راه برای کشف مراد الهی و معیار سنجش دیگر تفاسیر است. متفکران معاصر نیز تأکید کرده‌اند که بدون فرض عصمت در

1. Epistemological Reliability

دریافت، حفظ و ابلاغ وحی، دین به یک پدیده انسانی قابل خطا تقلیل می‌یابد و امکان هرگونه استنباط یقینی از آن سلب می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۸۸، ج ۲، صص ۱۴۰-۱۴۵؛ سبحانی، ۱۳۸۵ «الف»، ج ۴، صص ۱۵۰-۱۶۵). این اصل، یک مسیر امن و قابل اتکا برای استنباط از دین را تضمین می‌کند.

۳-۱-۴. اصل محکم و متشابه: سازوکار درونی متن برای مدیریت فهم

علم کلام در عین تأکید بر نقش عقل و سنت، برای خود متن قرآن نیز استقلال و حجیت ذاتی قائل است. مهم‌ترین سازوکار درونی قرآن برای تضمین فهم صحیح و بستن راه بر تأویلات بی‌پایه و نسبی‌گرایی مطلق، تقسیم آیات به «محکّمات» و «متشابهات» است. آیه ۷ سوره آل عمران، یک منشور روش‌شناختی تمام‌عیار در این زمینه ارائه می‌دهد: «هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ؛ اوست کسی که این کتاب را بر تو فرو فرستاد. پاره‌ای از آن، آیات محکم [= صریح و روشن] است، آن‌ها اساس کتاب‌اند؛ و [پاره‌ای] دیگر متشابهات‌اند».

- محکّمات ستون فقرات معرفتی دین هستند؛ آیاتی با دلالت روشن، صریح و قاطع که اصول بنیادین اعتقادی (مانند توحید، نبوت، معاد) و ارزش‌های کلی اخلاقی را بیان می‌کنند. اینها «اصول ثابت» و به تعبیر آیه، «ام‌الکتاب» (مادر و مرجع کتاب) هستند.
- متشابهات آیاتی هستند که ممکن است دارای چند وجه معنایی باشند یا درک عمیق آنها نیازمند ارجاع به اصول دیگر باشد (مانند آیات مربوط به صفات خبریه خدا). قاعده بنیادین کلامی و تفسیری که از خود آیه و روایات پرشمار (نک: صدوق، ۱۳۷۸ق، ج ۱، ص ۲۹۰) استنباط می‌شود، «ارجاع المتشابه الی المحکم» است (معرفت، ۱۳۸۰، ج ۱، صص ۲۸-۳۵). این اصل، یک لنگرگاه معرفتی ایجاد می‌کند و مانع از آن می‌شود که مفسر باتکیه بر آیات متشابه، اصول مسلم و قطعی دین را زیر سؤال ببرد. این رویکرد نظام‌مند دقیقاً در نقطه مقابل هرمنوتیک رادیکال قرار

دارد که کل متن را به یک امر سیال و متشابه تبدیل می کند و امکان هر گونه استنباط استوار را از بین می برد (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۳، صص ۴۸-۵۵).

۴-۲. ارائه تفسیر کلامی منسجم: نمونه های کاربردی

نقش علم کلام تنها در ارائه مبانی نظری نیست، بلکه در عمل نیز به ارائه تفاسیری منسجم از آیات و روایات می پردازد. تفسیر کلامی تفسیری است که در آن، اصل «سازگاری نظام مند»^۱ نقشی محوری ایفا می کند. هر آیه نه به صورت جزیره ای جداگانه، بلکه به مثابه بخشی از یک کل هماهنگ - که اصول محکم عقلی و نقلی آن را کنترل می کند - نگریسته می شود.

۴-۲-۱. مثال اول: استنباط اصل تنزیه از آیات صفات

چنانکه در بخش نقد اشاره شد، نواندیشان آیاتی مانند «يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ؛ دست خدا بالای دست های آنان است» (فتح، ۱۰) را شاهی بر تأثیرپذیری قرآن از فرهنگ انسان انگار می دانند. تفسیر کلامی در اینجا یک فرایند استنباطی نظام مند را طی می کند:

- **شناسایی آیه به مثابه متشابه:** این آیه به دلیل نسبت دادن «دست» به خدا، در دسته متشابهات قرار می گیرد.
- **رجوع به اصل محکم قرآنی:** اصل محکم و بنیادین در باب صفات الهی، آیه «كَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ؛ هیچ چیزی همانند او نیست» (شوری، ۱۱) است که هر گونه شباهت میان خدا و مخلوقات را نفی می کند.
- **رجوع به اصل محکم عقلی:** عقل نیز به صورت قطعی حکم می کند که خداوند به مثابه واجب الوجود، مجرد از ماده و اجزاست و داشتن عضو فیزیکی برای او محال است.
- **استنباط نهایی (تأویل قاعده مند):** با حاکم کردن این دو اصل محکم عقلی و

1. Systematic Coherence

نقلی، متکلم استنباط می‌کند که «ید» در این آیه، باید به معنای مجازی که با تنزیه الهی سازگار است، یعنی «قدرت»، «نعمت» یا «عهد» تأویل شود. این یک تأویل قاعده‌مند و مبتنی بر اصول است، نه یک تفسیر ذوقی و دلخواهی (نک: سبحانی، ۱۳۸۵ «الف»، ج ۱، صص ۱۷۵-۱۹۰؛ جوادی آملی، ۱۳۸۷، صص ۲۵۱-۲۶۵).

۲-۲-۴. مثال دوم: استنباط قاعده عدالت از آیات جهاد

در برابر شبهه خشونت با استناد به آیات قتال، تفسیر کلامی با ارجاع به اصول بالادستی، به یک استنباط منسجم می‌رسد. این فرایند نشان می‌دهد که آیات جزئی، باید در پرتو مقاصد و اصول کلی شریعت فهمیده شوند. متکلم با کنار هم قرار دادن آیاتی مانند آیه «سیف» (توبه، ۵)^۱ با اصول محکم قرآنی مانند «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ؛ در دین، هیچ اجباری نیست» (بقره، ۲۵۶)، اصل عدالت حتی با دشمن (مانده، ۸)^۲ و اصل پذیرش صلح (انفال، ۶۱)^۳ استنباط می‌کند که جهاد در اسلام، یک چارچوب به‌طور کامل اخلاقی و مبتنی بر عدالت دارد و هدف آن دفاع و رفع فتنه است، نه تحمیل عقیده (نک: نهج البلاغه، ۱۳۷۹، نامه ۵۳).

این دو مثال نشان می‌دهند که الگوی کلامی، با ایجاد یک نظام اولویت‌بندی شده از معارف - حاکمیت عقل و محکّمات بر متشابهات و ظواهر جزئی - چگونه راه را برای استنباطی معتبر، منسجم و عقلانی از دل متون دینی هموار می‌کند. بخش بعدی به ترسیم خطوط کلی الگوی نهایی برآمده از این ظرفیت‌ها خواهد پرداخت.

۵. بازسازی و تبیین الگوی کلامی - اجتهادی برای فهم سنت

پس از نقد مبانی هرمنوتیک نواندیشان و تبیین ظرفیت‌های ایجابی علم کلام، مقاله

۱. «فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا دِينَ اِبْرٰهٖمَ الَّذِیْ هُوَ اَبْرٰهٖمٌ حَنِیْفٌ ۚ وَجَدْتُمُوهُمْ ۚ پس مشرکان را هر کجا یافتید بکشید».

۲. «وَلَا یَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ عَلٰی اَلَّا تَعْدِلُوْا اَعْدِلُوْا هُوَ اَقْرَبُ لِلتَّقْوٰی ۚ وَ اَلْبَتَّهٖ نَبٰیْدُ دَشْمَنِیْ گروهی، شما را بر آن دارد که عدالت نکنید؛ عدالت کنید که آن به تقوا نزدیک‌تر است».

۳. «وَ اِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا ۚ وَ اِگر به صلح گرایند، تو [نیز] بدان گرای».

اکنون به هسته سازنده خود می‌رسد که بازسازی، تفصیل و نظام‌مندسازی یک «الگوی متعادل» برای فهم و استنباط از متون دینی است. این الگو که می‌توان آن را «رویکرد کلامی - اجتهادی» نامید، نه ابداعی بی‌سابقه، بلکه تلاشی برای فعال‌سازی و صورت‌بندی منسجم ظرفیت‌های عظیمی است که در سنت فکری عقل‌گرای اسلام، به‌ویژه در علم کلام و اصول فقه وجود دارد. این رویکرد در تقابل با دو جریان افراطی قرار می‌گیرد: از یک سو، هرمنوتیک رادیکال که به نسیت و ابطال متن می‌انجامد، و از سوی دیگر، اخباری‌گری و ظاهر‌گرایی جامد که با نادیده گرفتن نقش عقل و مقاصد، دین را از پویایی و پاسخ‌گویی بازمی‌دارد. چارچوب این الگو بر سه رکن در هم تنیده استوار است:

۵-۱. رکن اول: اصول حاکم و لنگرگاه‌های معرفتی (عناصر ثابت)

هر نظام فهمی معتبری به مجموعه‌ای از اصول بنیادین و تغییرناپذیر نیازمند است تا از افتادن در ورطه هرج و مرج تفسیری جلوگیری کنند. این لنگرگاه‌های معرفت‌شناختی که برآمده از ادله قطعی هستند، بر همه فرایند فهم و استنباط، حاکمیت دارند.

- **حاکمیت مطلق اصول عقلی قطعی:** در مکتب کلامی عقل‌گرا، بدیهیات عقلی (مانند اصل امتناع تناقض) و براهین قطعی فلسفی (مانند اصل علیت یا احکام مربوط به عدالت و حکمت الهی)، نه تنها ابزار فهم، بلکه منبع مستقل معرفت و معیار نهایی صحت یک استنباط دینی هستند. هیچ تفسیری از یک آیه یا روایت، هرچند از ظاهر اولیه آن برآید، نمی‌تواند با یک اصل عقلی قطعی در تضاد باشد. قاعده مشهور «کل ما حکم به العقل حکم به الشرع»، ناظر به همین حاکمیت است (مظفر، ۱۴۳۰ق، ج ۱، ص ۲۱۱). این اصل، اولین و مهم‌ترین فیلتر در برابر تفاسیر غیرعقلانی، خرافی و ضدعدالت است (مطهری، ۱۳۸۹، ج ۱، صص ۳۲۰-۳۳۰).
- **مرکزیت جهت‌دهنده محکومات قرآنی:** آیات «محکم» به تعبیر قرآن «أُمُّ الْكِتَابِ» (آل عمران، ۷)، ستون فقرات و شاکله اصلی نظام معرفتی دین هستند. این آیات که بر اصول بنیادین اعتقادی و ارزش‌های کلی اخلاقی دلالت صریح و

روشن دارند، به مثابه یک مرکز ثقل معنایی عمل می‌کنند و جهت کلی فهم دیگر متون را مشخص می‌نمایند. هرگونه فهم از آیات «متشابه» باید به این مرکز بازگردانده شود و در پرتو آن تفسیر گردد. این اصل که بر لزوم یک تفسیر نظام‌مند و کل‌نگر^۱ تأکید دارد، مانع از آن می‌شود که با استناد به یک متن جزئی و متشابه، اصلی بنیادین مانند «نفی سیل کفار بر مؤمنین» (نساء، ۱۴۱) یا «کرامت ذاتی انسان» (اسراء، ۷۰) زیر سؤال برود (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۳، صص ۴۸-۵۱).

- **مرجعیت تبیینی سنت قطعی:** سنت قطعی - اعم از قول، فعل و تقریر - پیامبر ﷺ و اهل بیت علیهم‌السلام، به مثابه مبینان معصوم و وحی، یک مرجع تفسیری غیر قابل جایگزین است (نک: کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، صص ۱۶۰-۱۶۸؛ حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۷، صص ۷۰-۸۲). این رویکرد برای سنت قطعی، «وفاق معرفت‌شناختی» قائل است. البته تشخیص «سنت قطعی» از روایات ظنی الصدور، خود به یک فرایند اجتهادی دقیق در علوم رجال و درایه نیازمند است (مدیرشانه‌چی، ۱۳۷۸، صص ۸۵-۹۵)؛ اما پس از اثبات صدور قطعی، محتوای آن به مثابه یک معیار فهم عمل می‌کند و راه را بر تفاسیر شخصی و بی‌ضابطه می‌بندد.

۲-۵. رکن دوم: سازوکارهای پویایی و پاسخ‌گویی (عناصر متغیر)

پایبندی به اصول ثابت به معنای جمود نیست. این الگو، سازوکارهای پرشماری را برای تضمین پویایی و پاسخ‌گویی دین به نیازهای متغیر زمانه به رسمیت می‌شناسد:

- **اجتهاد مستمر و نقش کلیدی «موضوع‌شناسی»:** اجتهاد، موتور محرکه پویایی فهم دینی است. بسیاری از احکام شریعت به «موضوعات» عرفی و خارجی وابسته‌اند. با تغییر این موضوعات در اثر تحولات علمی و اجتماعی، ممکن است حکم نیز تغییر کند. این فرایند «موضوع‌شناسی»^۲ که به استفاده از علوم و

1. Systematic Interpretation
 2. subject-matter identification

تخصص‌های روز نیازمند است، پویایی شریعت را بدون دست‌بردن در اصول ثابت آن تضمین می‌کند. فتوای تاریخی امام خمینی علیه السلام مبنی بر تأثیر عنصر «زمان و مکان در اجتهاد»، ناظر به همین ظرفیت عظیم در فقه اسلامی است (امام خمینی، ۱۳۷۴، ج ۲۱، ص ۹۸). این همان ظرفیتی است که متکلمان و فقهای بزرگ شیعه، با طرح مباحثی چون «منطقة الفراغ» بر آن تأکید کرده‌اند تا نشان دهند شریعت، نظامی باز و پاسخ‌گو به نیازهای زمانه است (نک: وحید بهبهانی، ۱۴۱۵ق، صص ۱۰۵-۱۱۰؛ صدر، ۱۴۲۱ق، صص ۷۲۱-۷۳۰).

• **توجه به «مقاصد الشریعه» و روح حاکم بر قانون:** این رویکرد تنها در ظواهر الفاظ متوقف نمی‌ماند، بلکه به دنبال کشف «علل» و «مقاصد قطعی» احکام است. اگرچه تکیه بر قیاس و استحسان ظنی در فقه امامیه جایز نیست، توجه به «مقاصد قطعی» شریعت (مانند عدالت، حفظ کرامت، امنیت، رشد معنوی) و «روح کلی حاکم بر قوانین» (مانند اصل نفی عسر و حرج) (حج، ۷۸) می‌تواند به مجتهد در فهم عمیق‌تر متون و استنباط احکام برای مسائل نوپدید (مستحدثات) یاری رساند (صدر، ۱۴۲۰ق، حلقه ثانیه، صص ۱۵۰-۱۵۵). این نگاه مقاصدی که در کلام متأخران اهمیت ویژه‌ای می‌یابد، دین را از مجموعه‌ای از احکام پراکنده به یک نظام حکیمانه و هدفمند تبدیل می‌کند که غایت آن، تحقق مصالح عالیة انسانی است (ربانی، ۱۳۹۰، صص ۸۸-۱۰۰).

۳-۵. دیالکتیک ثابت و متغیر: الگوی کلامی در عمل (مطالعه موردی: برده‌داری)

۱-۳-۵. صورت‌بندی مسئله

در نگاه اول، یک تعارض جدی وجود دارد. از یک سو، متون مقدس (قرآن و سنت) برده‌داری را به صورت یک‌باره لغو نکرده، آن را به مثابه یک واقعیت موجود به رسمیت شناخته و احکامی برای تنظیم روابط مربوط به آن وضع کرده‌اند (مانند آیات مربوط به ملک یمین). از سوی دیگر، اصول محکم و بنیادین دین که از آیات پرشمار و براهین عقلی استنباط می‌شوند، بر «عدالت»، «آزادی انسان» و «کرامت ذاتی تمام

بنی آدم» تأکید قاطع دارند. یک خوانش سطحی و غیرنظام‌مند ممکن است به این نتیجه متناقض برسد که اسلام، نهادی ذاتاً ظالمانه و ضد کرامت را تأیید کرده است. رویکرد هرمنوتیک رادیکال نیز با تاریخ‌مندانستن این احکام، عملاً آنها را «ابطال» و از حجیت ساقط می‌کند.

۵-۳-۲. کاربست الگوی کلامی - اجتهاد

الگوی ما به جای ابطال متن یا پذیرش تناقض، یک تحلیل چندلایه و نظام‌مند را برای رسیدن به فهمی عمیق‌تر به کار می‌گیرد:

- **حاکمیت اصول ثابت به مثابه جهت‌نما:** الگوی ما با حاکم کردن «اصول ثابت» یعنی «عدالت» و «کرامت ذاتی انسان» به مثابه اصول محکم و حاکم، جهت‌گیری کلی تحلیل را مشخص می‌کند. این اصول، مقصد و غایت نهایی شریعت (مقاصد الشریعه) را نمایندگی می‌کنند و هرگونه فهم از احکام جزئی باید در راستای رسیدن به این مقاصد باشد.
- **تحلیل متن در بستر تاریخی:**^۱ با استفاده از علوم انسانی (تاریخ و جامعه‌شناسی) می‌فهمیم که برده‌داری در عصر نزول، یک ساختار اقتصادی - اجتماعی ریشه‌دار و جهانی بوده است (جعفریان، ۱۳۸۲، ج ۱، صص ۸۸-۹۵؛ زرگری‌نژاد، ۱۳۷۹، صص ۱۰۲-۱۱۰). بردگان بخشی حیاتی از نیروی کار و ساختار خانواده در آن دوران بوده‌اند. لغو یک‌باره و بدون جایگزین آن می‌توانست به فروپاشی اجتماعی، اقتصادی و رهاشدن میلیون‌ها انسان بدون هیچ پشتوانه حمایتی منجر شود (نک: مطهری، ۱۳۸۹، ج ۲۱، بحث برده‌داری).
- **کشف «استراتژی شریعت» از خلال احکام جزئی:** اکنون به جای توقف در ظاهر احکام جزئی، به «جهت‌گیری» و «روح» کلی آنها در یک نگاه کلان می‌نگریم. شریعت اسلامی در مواجهه با این پدیده ریشه‌دار، یک استراتژی

1. Contextualization

هوشمندانه و تدریجی را در پیش گرفت که می‌توان آن را «استراتژی مدیریت برای الغا» نامید. این استراتژی دو وجه داشت:

○ **خشکاندن سرچشمه‌ها:**^۱ اسلام تمام راه‌های برده‌سازی را که در آن زمان رایج بود - مانند حمله، دزدی، قمار، فروش فرزند، عدم توانایی در پرداخت بدهی - ممنوع و نامشروع اعلام کرد و آن را تنها به یک مورد بسیار محدود - اسرای جنگی تحت شرایط خاص که حاکم اسلامی می‌تواند تصمیم بگیرد - منحصر کرد. این خود یک انقلاب عظیم در تحدید برده‌داری بود.

● **گشودن درهای آزادی:**^۲ در مقابل، اسلام راه‌های پرشمار و بی‌سابقه‌ای را برای آزادی بردگان موجود، تشویق یا الزامی کرد، از جمله آزادی به‌مثابه کفاره بسیاری از گناهان (قتل غیر عمد، شکستن روزه، شکستن قسم و ...)، تشویق مؤمنان به عتق (آزاد کردن) به‌مثابه یکی از بزرگترین عبادات، و ایجاد قراردادهای حقوقی برای آزادی مانند «مکاتبه» (قرارداد آزادی در برابر پرداخت پول) و «تدبیر» (آزادی برده پس از مرگ صاحبش).

● **رسیدن به فهمی عمیق‌تر:**^۳ این تحلیل نظام‌مند، ما متن را «ابطال» نکرده‌ایم، بلکه به فهمی عمیق‌تر از حکمت و هدف آن رسیده‌ایم. اکنون می‌فهمیم که احکام مربوط به تنظیم روابط بردگان، نه «تأسیس» و «تأیید ابدی» این نهاد، بلکه «مدیریت هوشمندانه و انسانی یک پدیده موجود برای حرکت به سوی الغای تدریجی و بی‌ضرر آن» بوده است. آن احکام، متعلق به «عنصر متغیر» - ناظر به شرایط تاریخی و اجتماعی خاص - بوده است؛ درحالی‌که جهت‌گیری کلی آنها، در راستای تحقق «اصول ثابت» (عدالت و کرامت) قرار داشت. بنابراین این الگو به ما کمک می‌کند تا میان احکام موقعیت‌مند و مقاصد جاودانه شریعت، تمایز قائل شویم و نشان دهیم که روح کلی سنت، در جهت آزادی و کرامت

1. Drying the Sources
2. Opening the Gates of Freedom
3. The Deeper Synthesis

انسان حرکت می‌کند. این یک فهم عمیق است که هم به ظاهر متن احترام می‌گذارد و هم روح آن را کشف می‌کند.

۴-۵. مرزهای روش شناختی الگو

- این الگو برای حفظ اعتدال خود، مرزهای روشنی با رویکردهای رقیب دارد:
- مرز با هرمنوتیک رادیکال در هدف فهم (کشف مراد حکیمانۀ الهی، نه تولید معنای سیال)؛
 - مرز با اخباری‌گری جامد در به رسمیت شناختن عقل و مقاصد؛
 - مرز در استفاده از علوم جدید - به مثابۀ ابزار، نه معیار نهایی - این رویکرد متعادل، با ایجاد توازن میان «اصالت» و «عصری‌بودن»، راهی برای یک «عقلانیت اسلامی پویا» می‌گشاید.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف پاسخ به پرسشی بنیادین در الهیات معاصر شکل گرفت: «عقلانیت کلامی اسلامی چگونه می‌تواند با چالش معرفت‌شناختی برآمده از هرمنوتیک نواندیشان دینی مواجه شود؟». تحلیل‌های ارائه‌شده در این مقاله نشان داد که این چالش، تنها یک مناقشه در باب روش‌های «تفسیر» نیست، بلکه بحرانی عمیق‌تر است که با تضعیف حجیت و ثبات معنایی متن، کلیت فرایند «استنباط کلامی» را تهدید می‌کند. برای مواجهه با این بحران، مقاله مسیری نظام‌مند و چهار مرحله‌ای را پیمود. در گام نخست، با تبیین و نقد مستند دیدگاه‌های نمایندگان اصلی جریان نواندیشی دینی، نشان داده شد که چگونه مبانی وام‌گرفته‌شده از هرمنوتیک فلسفی، در عمل به لوازمی چون نسبی‌گرایی معرفتی و تاریخ‌گرایی رادیکال می‌انجامد؛ لوازمی که امکان هرگونه استنباط پایدار و فراتاریخی از متن مقدس را با چالش جدی روبه‌رو می‌کند. در گام دوم، مقاله در حرکتی ایجابی و سازنده، به کانون سنت فکری اسلام بازگشت و نشان داد که مبانی معرفت‌شناختی استواری چون حکمت الهی، عصمت و سازوکار درونی

محکم و مشابه، شالوده‌ای محکم برای تضمین یک استنباط معتبر فراهم می‌آورند. بر این اساس، گام سوم و هسته نوآورانه این تحقیق، نه در «ابداع» یک الگوی بیگانه، بلکه در «بازسازی، نظام‌مندسازی و تبیین کارآمدی» الگوی اصیل «کلامی - اجتهادی» بود. این پژوهش نشان داد که این الگو، با اتکا بر ارکان سه‌گانه خود یعنی «اصول ثابت حاکم»، «سازوکارهای پویایی» و «مرزهای روش‌شناختی»، یک چارچوب منسجم و قدرتمند برای فهم سنت ارائه می‌دهد. کارآمدی عملی این الگو، در مطالعه موردی «برده‌داری» به نمایش گذاشته شد. تحلیل ارائه‌شده نشان داد که این روش‌شناسی چگونه می‌تواند بدون ابطال متن، از طریق مدیریت هوشمندانه «دیالکتیک ثابت و متغیر» و توجه عمیق به مقاصد شریعت، به فهمی عمیق‌تر، عادلانه‌تر و پویاتر از متون دینی دست یابد؛ فهمی که هم به زمینه تاریخی متن احترام می‌گذارد و هم پیام جاودانه آن را استخراج می‌کند.

۲۹

یافته‌های و کلیدی این پژوهش تأکید بر یک اصل راهبردی است: برای مواجهه با چالش‌های معرفتی مدرن، نیازی به گسست از سنت و وام‌گیری پارادایم‌های بیرونی که ممکن است با مبانی الهیاتی ماناسازگار باشند، وجود ندارد. عقلانیت کلامی اسلامی در ذات خود، نظامی پویا، انتقادی و پاسخ‌گوست. آنچه مورد نیاز است، نه ابداع‌های شتاب‌زده، بلکه «اجتهاد مستمر» در فهم و کاربست همین ظرفیت‌های غنی درونی است. این تحقیق نشان داد که سنت فکری اسلام، خود دارای روش‌شناسی منسجمی است که با بازخوانی و فعال‌سازی آن می‌توان به صورت اصیل و در عین حال کارآمد به نیازهای زمانه پاسخ گفت.

در نهایت، این پژوهش افق‌هایی را برای تحقیقات آینده می‌گشاید. تطبیق عملی الگوی کلامی - اجتهادی تبیین‌شده بر دیگر مسائل و چالش‌های معاصر (مانند مسائل زنان، محیط زیست، و حقوق بشر) می‌تواند گامی مؤثر در جهت تولید اندیشه دینی پویا، عقلانی و مرتبط با زندگی انسان امروز باشد و کارآمدی این الگوی اصیل را در میدان‌های جدید نیز به اثبات رساند.

فهرست منابع

* قرآن کریم

** نهج البلاغه (مترجم: سید جعفر شهیدی)

آخوند خراسانی، محمد کاظم. (۱۴۰۹ق). کفایة الاصول (ج ۱). قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
ابوزید، نصر حامد. (۱۳۸۱). مفهوم متن: پژوهشی در علوم قرآن (مترجم: مرتضی کریمی نیا).
تهران: نشر مرکز.

احمدی، بابک. (۱۳۸۵). ساختار و تأویل متن. تهران: نشر مرکز.

ارکون، محمد. (۱۳۸۰). نقد عقل اسلامی (مترجم و منتقد: محمدمهدی خلجی). تهران: شرکت
سهامی انتشار.

ارکون، محمد. (۱۳۹۵). تاریخمندی تفکر اسلامی (مترجم: رحیم غلامی). تهران: انتشارات نگاه
معاصر.

خمینی، سید روح الله. (۱۳۷۴). صحیفه امام (ج ۲۱). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام
خمینی علیه السلام.

پالمر، ریچارد. (۱۳۷۷). علم هرمنوتیک (مترجم: محمدمسعود حنایی کاشانی). تهران: نشر
هرمس.

جعفریان، رسول. (۱۳۸۲). تاریخ سیاسی اسلام (ج ۱). قم: انتشارات دلیل ما.
جمشیدیها، غلامرضا؛ شالچی، وحید. (۱۳۸۷). هرمنوتیک و مسئله تاریخمندی فهم انسانی.
تحقیقات فرهنگی ایران، ۱(۴)، صص ۱۵۹-۱۸۴.

جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۶). تسنیم: تفسیر قرآن کریم (ج ۳). قم: نشر اسراء.
جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۷). توحید در قرآن (تفسیر موضوعی قرآن کریم) (ج ۲). قم: نشر
اسراء.

حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق). وسائل الشیعه (ج ۲۷). قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.

رضوی، سید ابوالفضل؛ شاهرخی، سید علاءالدین. (۱۳۸۹). هرمنوتیک فلسفی و بنیادهای معرفتی تاریخ. فلسفه دین، ۷(۸)، صص ۶۷-۹۴.

ربانی، محمدحسن. (۱۳۹۰). مقاصد الشریعه. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

زرگری نژاد، غلامحسین. (۱۳۷۹). تاریخ صدر اسلام. تهران: انتشارات سمت.

سبحانی، جعفر. (۱۳۸۵ «الف»). الالهیات علی هدی الكتاب و السنة و العقل (ج ۱، ۴). قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.

سبحانی، جعفر. (۱۳۸۵ «ب»). مدخل مسائل جدید در علم کلام. قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.

سروش، عبدالکریم. (۱۳۷۰). قبض و بسط تنویریک شریعت: نظریه تکامل معرفت دینی. تهران: مؤسسه فرهنگی صراط.

سروش، عبدالکریم. (۱۳۷۹). بسط تجربه نبوی. تهران: مؤسسه فرهنگی صراط.

صدوق، محمد بن علی. (۱۳۷۸ق). عیون اخبار الرضا علیه السلام (محقق: مهدی لاجوردی، ج ۱). تهران: نشر جهان.

مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ق). اوائل المقالات فی المذاهب و المختارات (محقق: مهدی محقق). بیروت: دارالمفید.

صدر، سید محمدباقر. (۱۴۲۰ق). دروس فی علم الاصول (الحلقات). قم: مجمع الفکر الاسلامی.

صدر، سید محمدباقر. (۱۴۲۱ق). اقتصادنا. قم: بوستان کتاب.

طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۴۱۷ق). المیزان فی تفسیر القرآن (ج ۱ و ۳). قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

عرفانی، محمد قاسم. (۱۳۸۴). اثرگذاری پیش فهم بر فهم متن نگاه تطبیقی به دیدگاه هرمنوتیک فلسفی و اندیشمندان اسلامی. کوثر معارف، ۱(۱)، صص ۲۵-۴۰.

علامه حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۰۷ق). الباب الحادی عشر مع شرحه (محقق: مهدی محقق). مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.

- گادامر، هانس گئورگ. (۱۳۹۲). حقیقت و روش: مبانی هرمنوتیک فلسفی (مترجم: محمدرضا شاهمرادی). تهران: نشر کرگدن.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). الکافی (محقق: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، ج ۱). تهران: دارالکتب الإسلامية.
- لگنهاوزن، محمد. (۱۳۸۵). اسلام و کثرت‌گرایی دینی (مترجم: نرجس جواندل). قم: مؤسسه فرهنگی طه.
- مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۸۶). دین و آزادی (ج ۲). قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
- مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۸۸). آموزش فلسفه. تهران: شرکت چاپ و نشر بین‌الملل.
- مظفر، محمدرضا. (۱۴۳۰ق). اصول الفقه. قم: بوستان کتاب.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۹). مجموعه آثار (ج ۱، ۳، ۴، ۲۱). تهران: انتشارات صدرا.
- معرفت، محمدهادی. (۱۳۸۰). تفسیر و مفسران (ج ۱). قم: مؤسسه فرهنگی تمهید.
- مدیرشانه‌چی، کاظم. (۱۳۷۸). علم الحدیث و درایة الحدیث. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- میرخندان (مشکوة)، سید حمید. (۱۳۹۱). بررسی انتقادی مبانی فلسفی هرمنوتیک گادامر. معرفت فرهنگی اجتماعی، ۴(۱۲)، صص ۶۷-۸۶.
- واعظی، احمد. (۱۳۸۸). هرمنوتیک، کتاب و سنت. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- وحید بهبهانی، محمدباقر. (۱۴۱۵ق). الفوائد الحائریة. قم: مجمع الفکر الاسلامی.
- هایدگر، مارتین. (۱۳۹۰). هستی و زمان (مترجم: سیاوش جمادی). تهران: انتشارات ققنوس.
- هرسیج، حسین؛ رهبرقاضی، محمودرضا؛ و محموداوغلی، رضا. (۱۳۹۱). بررسی و نقد هرمنوتیک فلسفی گادامر از دیدگاه هرمنوتیک انتقادی هابرماس. دانش سیاسی و بین‌المللی، ۱(۱)، صص ۳۵-۵۷.